

DOI: 10.18427/iri-2018-0043

„Hibrid” iskolák az 1870-es, 1880-as évek magyar iskolarendszerében

Vincze Tamás

Nyíregyházi Egyetem Alkalmazott Humántudományok Intézete, Nyíregyháza
tamvincze@freemail.hu

A dualizmus kori vidéki polgári iskolák egy része jó példa arra, hogy egy elitnek tekintett iskolatípus másolása, utánzása hogyan alakította át egy másik (eredetileg éppen ellenkező funkciójú és alacsonyabb presztízű) iskolatípus karakterét. Funkcióváltás, funkciótorzulás következett be az 1870-es, 1880-as évek vidéki polgári iskoláinak jórésében: a polgári iskola gyakorlatias képzést nyújtó, befejezett műveltséget adó oktatási intézmény helyett másodrendű algimnáziummá, algimnázium-pótlóvá, további gimnáziumi tanulmányok előszobájává vált. Hogyan történhetett meg ez az „átlényegülés”? Dolgozatomban erre a kérdésre kerestem a választ deklaráltan vagy látens módon felemás profilú iskolák 1867 és 1896 közötti történetének feltárásával, a kettős profilt biztosító és ideiglenesen fenntartó tényezők megragadásával. Kutatásom forrásbázisát az említett iskolák értesítői és a polgári iskolával kapcsolatos XIX. század végi megnyilatkozások, folyóiratcikkek képezték.

A polgári iskola gyökértelensége a hazai iskolarendszerben

A XIX. század utolsó harmada a polgári iskolák számára hazánkban az útkeresés időszaka volt. Ezt az iskolatípust az 1868-as népiskolai törvény hívta életre, de lehetséges szerepéről, funkciójáról ekkor még csak azoknak a pedagógusoknak volt némi elképzelése, akik Németországban már meglátogattak, megismertek egy-két Bürgerschulét. Loczka Alajos egy 1946-os tanulmányában egy dinamikusan fejlődő, formálódó társadalmi réteg igényeivel magyarázza a polgári iskola megszületését, a társadalmi piramisban a középosztály és a parasztság között elhelyezkedő városi polgárság növekvő intellektuális szükségleteivel, illetve a városi polgárság tudásával szemben támasztott elvárások bővülésével. Ezt az okot így fejtette ki az ismert oktatáspolitikai szakíró: *„Ezek a kor viszonyaiból fakadó kényszerítő körülmények fordították a figyelmet az új társadalmi réteg szellemi szükségleteire, és már a népiskolai törvényjavaslat első szövegének tárgyalásakor kitűnt, hogy a tervezett felső népiskola ezeket az igényeket nem fogja kielégíteni. A bizottsági tárgyalások vitái során alakultak ki a városi polgárság jövőjét munkáló új iskola körvonalai. Az iskola már nevével is kifejezésre akarja juttatni célját, amit a törvényalkotók elmulasztottak a törvény szavaival kifejezetten is megvilágítani. [...] Az új intézménynek kettős hivatása lett. Egyfelől neveli a polgárság gyerekeit, hogy szüleik helyébe lépjenek, másfelől lehetővé teszi az alacsonyabb rétegeknek a polgárság körébe való felemelkedését, és így ennek a rétegnek új elemekkel való felfrissülését szolgálja”* (Loczka, 1999:141).

A Loczka-féle narratíva egy hagyományba illeszkedik, a polgári iskola önreprezentációjának majdnem nyolcvanesztendő tradíciójába, csak azt nem közli, hogy pontosan azok nem tudtak mit kezdeni ezzel az új intézménytípussal vidéken, akiknek szánták, éppen az a réteg idegenkedett tőle kezdetben, amelynek a felfelé irányuló mobilitását segíteni hivatott lett volna. A felfelé irányuló társadalmi mobilitás hazai „képletében” ugyanis a gimnázium képviselte a meghatározó elemet, a középiskolai végzettség biztosított olyan lehetőségeket a felfelé törekvő alsó osztályok (leginkább a kispolgárság, az iparosréteg) fiai előtt, amelyek szüleik státuszának meghaladását ígérték. A polgári iskola, amely gyakorlatias tudást kínált, nem sok társadalmi előnnyel kecsegtetett, annak ténye, hogy egyes nem túl magas presztízsű szakiskolákhoz (pl. a tanítóképzőhöz) jelentett ugródeszkát, nem növelte túlzottan a vonzerejét. A VI. polgárit elvégzett tanulók előtt nem nyílt meg a megbecsült hivatali pályák jelentős része: ennek a bizonyítványnak a birtokában csak községi jegyzői tanfolyamra jelentkezhetek, dohányjövedéki állásokra vagy temetőgondnoki megbízatásra aspirálhattak.

A kisvárosi szülők ekkoriban a polgári iskola és a gimnázium között még nem annyira a funkciókülönbséget, mint inkább a presztízskülönbséget látták. Mivel a polgári iskola talajtalan és kevésbé becsült iskolatípus volt a középosztály szemében, így a hazai vidéki városokban a gyermeküket továbbtaníttatni kívánó szülők igényei szerint alakult át a képzési profilja. Ez az iskolatípus, amelyhez az eredeti Csengery Antal-féle koncepció szerint a munkára nevelő gyakorlatias beállítottságot kapcsolták, és azzal a céllal jött létre, hogy a nem értelmiségi pályára készülő kis- és középpolgári származású növendékeknek is befejezett műveltséget adjon, nagyon messzire eltávolodott egyes városokban a polgári iskola hazai népszerűsítőinek elképzeléseitől. Értékes gyakorlatias tudást adó iskola helyett afféle másodrendű gimnáziumként, pótgimnáziumként működött, ehhez a funkciótorzuláshoz pedig a helyi igények meglehetősen erőszakos érvényesítése vezetett. Valódi funkciójában, az eredetileg megálmodott szerepnek megfelelően legjobban a székesfővárosban tudott kibontakozni a magyar iskolarendszernek ez a mostohagyermek. Vidéken megerősöskolták, más vágányra kényszerítették az alsó osztályok felső rétegének és az alsó középosztálynak az érdekei a polgári iskolákat. A vidéki kispolgár és iparos szülők sikeres érdekérvényesítését Csengery Antal a következőképpen mutatta be: *„Nem akadályozhatván meg ily tanintézet alkotását, igyekeztek azt, miután létrejött, egy pár tanuló, saját fiaik érdekében céljától elterelni. Így állottak elő, a törvény ellenére a latint mint köteles tárgyat tanító polgári iskolák. [...] Egyáltalán alig vannak intézetek, melyeket minden vidék s minden vidéken minden érdek inkább igyekeznék saját szükségleteihez alkalmazni, módosítani, mint a felsőbb népoktatási intézetek vagy az azoknak megfelelő középiskolák. S tagadhatni-e, hogy ez az irány bír jogosúltsággal a vidékek érdekeit tekintve. Polgári iskoláink tanterve is kellő tekintettel van erre. Nem lehet azonban tekintettel oly külön érdekekre, a melyek az intézet céljaival, azok érdekeivel, a kikért sajátlag fennáll az iskola, ellenkeznek”* (Csengery, 1880:91).

A latin nyelv beillesztése egyes vidéki polgári iskolák tanrendjébe

A vidéki polgári iskolák funkciótévesztésének fő jele – mint ahogy az Csengery Antal soraiból is kiderült – a latin nyelv tanításának felvállalása volt. A latin a gimnáziumi műveltség alapkövének számított, nem véletlen, hogy a gimnáziumot akkoriban sokan a hagyományos „latiniskola” néven emlegették. A polgári iskola éppen abban jelentett újat a hazai iskolarendszerben, hogy elhatárolta magát a gimnáziumi elméletcentrikus oktatástól, és ennek megfelelően kirekesztette tantervéből a tudományos pályákra előkészítő tárgyakat, elsősorban a két holt nyelvet, a görögöt és a latint. Csupán a rendkívüli tárgyak között hagyták meg a tanterv összeállítói a latint, nem számolva azzal, hogy néhány helyütt ez a rendkívüli tárgy főtantárggyá fog előlépni.

Kovács János, a polgári iskolai tanítóképző tanára 1896-os könyvében adatokat közölt arról, hogy az 1894/95-ös tanévben milyen arányban tanították a latint a polgári iskolákban, azaz hány polgári iskolát használtak algimnáziumpótlékként. Kovács nem látta olyan vészesnek a helyzetet, mint a polgári iskola ügyének harcosai, s az általa összegyűjtött adatokból azt a következtetést vonta le, hogy voltaképpen nem foglal el nagyobb jelentőségű helyet a latin nyelv a polgári iskolákban a rendkívüli tantárgyak szokásos pozíciójánál. A neves pedagógus adatait némi fenntartással olvashatjuk, mivel saját statisztikája nem ölelte fel az összes polgári fiúiskolát. Az akkoriban fennálló 97 polgári fiúiskola közül mindössze 73-ról nyert információkat, részben az egyes intézetek kiadott értesítői alapján, részben pedig az igazgatóktól közvetlenül bekért adatok alapján. Kovács adatgyűjtéséből az derül ki, hogy az 1894/95-ös tanévben az említett 73 iskola közül 27-ben tanítottak latin nyelvet.

Ahogy az várható is volt, a latint nem tanító iskolák mind nagyvárosokban helyezkedtek el, tehát olyan kulturális centrumokban, ahol egy vagy akár több fiúgimnázium is működött, így az ottani polgári iskolák nem kényszerültek arra, hogy eredeti funkciójuktól eltérjenek. Így például nem tanítottak latint Budapest, Kolozsvár, Szeged, Arad, Nagyvárad, Kassa, Miskolc, Szombathely és Nagybecskerek polgári fiúiskoláiban. A gimnáziummal mostohán ellátott térségek polgári iskoláira, valamint a kisebb települések polgári iskoláira viszont jellemző volt a latintanítás lehetőségének felkínálása, egyes helyeken állandó státuszú latintanárt is foglalkoztatott a polgári iskola fenntartója, másutt óraadó latintanárral oldották meg a latinra beiratkozott polgáristák oktatását. A latin oktatása ezeknek az iskoláknak a többségében az órarendbe is felvett órákban, egynéhányban pedig magántanításszerű jelleggel valósult meg. Mivel a középiskolák hazai területi eloszlása enyhén szólva is egyenetlen volt, természetesen előfordult, hogy nagyobb lélekszámú városok is nélkülözték a gimnáziumot (pl. Cegléd, Szekszárd, Zalaegerszeg), így ezeknek a polgári iskoláiban is a diákok jelentősebb hányada tanult latinul. Kovács a millenium idején már úgy látja, javul a helyzet, erősödik a polgári iskolák eredeti jellege, sikerül visszatérni a Csengery-féle koncepcióban megfogalmazott funkcióhoz, de azt elismeri, hogy a korábbi években nagyobb volt ebben az iskolatípusban a latinul tanulók aránya. A latin nyelv tanulására fordított idővel kapcsolatban a polgári iskolai oktatásügy jeles szakértője az alábbi megállapítást tette: *„Természetes, hogy a tanítás anyaga kevésbé teljesen dolgozható föl, mint a gynasiumban, mert a rendes polgáriskolai tanterv megtartása mellett nem juthat rá annyi idő. Az egyes polgáriskolákban a latin nyelvre fölvevett óraszám a négy alsó osztályban együttesen 12 és 25 óra között váltakozik. Ez utóbbi – mely csak 1 órával kevesebb, mint a gymnasiumban – a gyergyó-szt.-miklósi polgáriskolában van, mely valaha algymnasium, majd alreáliskola volt s ebből lett 1870-ben polgáriskolává, előre is kiköztetvén benne a latin nyelv*

tanítása” (Kovács, 1896:73). A Kovács által górcső alá vett 27 polgári iskolában, amelyben az 1894/95-ös tanévben latinórákat tartottak, 684 tanuló (a négy alsó osztály 3008 tanulójának 23%-a) élt a latin nyelv tanulásának lehetőségével. Ő – bár elismeri, hogy a latintanítás ellene feszül a polgári iskola céljainak és megzavarja valódi jellegének érvényesülését – pontosan a gimnáziumot nélkülöző városkák polgári iskoláit nem fosztaná meg a latintanítás kiváltságától. *„Olyan helyeken – írja –, a hol a polgáriskola az egyetlen középfokú iskola, a hol mindig van több képviselője a tisztviselő osztálynak, mely gyermekei számára egyetlen örökségül rendszerint csak a magáéhoz hasonló iskoláztatást hagyhat, de ezt is csak úgy, ha erejét meghaladó költségbe nem kerül, ezekkel szemben kegyetlen következetesség volna az olcsóbb iskoláztatás lehetőségét elvonni”* (Kovács, 1896:76).

Deklaráltan vegyes profilú iskolák az 1870-es, 80-as évek magyar iskolarendszerében

1876-ban „hibrid”, felemás profilú iskola jött létre Hajdúszoboszlón. A református egyházi konzisztórium és a város vezetősége „polgári iskolával kapcsolt gimnázium” felállítására határozta el magát. A különös kettős iskolatípus mintáját a nagyszalontai hasonlóan vegyes profilú intézmény jelentette.

A kivételes jellegű iskola életre hívásának oka elsősorban az volt, hogy a szoboszlói református egyház képtelennek bizonyult az algimnázium fenntartására, a népiskolai törvény viszont az ötezer főnél nagyobb lélekszámú településeket polgári iskola fenntartására kötelezte. Így – kényszerhelyzetben – a városi előjáróság és a helyi református egyház vezetői megállapodtak egymással: közösen fognak fenntartani egy kettős profilú iskolát. A város vállalta, hogy a hibrid iskola két tanárának fizetését állja, az egyház pedig arra kötelezte magát, hogy ugyancsak két tanár fizetéséről gondoskodik. Az egyház biztosította az iskola számára a szükséges tan- és tornahelyiségeket, a város pedig fedezte az épületek fenntartási költségeit, valamint biztosította a hiányzó torna- és tanszereket.

A szerződés többek között kimondta azt is, hogy az iskolaszék fele a református egyháztanács, a másik fele pedig a városi képviselőtestület tagjai közül kerül ki. Azon az értesítőn, amelyet a kettős profilú iskola működése első tanévének végén megjelentetett, a következő cím szerepelt: A H-Szoboszlói polgári iskolával kapcsolt gymnasium első évi értesítője az 1876/7-ik tanév végén.

A hibrid iskola történetének végére az 1885/86-os tanévben került pont. A tankerületi főigazgató látogatása és a miniszter leirata, amelyet Révész Bálint püspökhöz intézett, döntéshozatalra készítette a fenntartókat. A 39116/1885. sz. leirat lényege az volt, hogy nem lehet tovább fenntartani ilyen kettős jellegű iskolát, mivel ez ellentmond az 1883-as középiskolai törvénynek. Ezért a miniszter felszólította a fenntartó testületeket, hogy nyilatkozzanak: a polgári iskolát akarják-e továbbvinni vagy a gimnáziumi profilt. Bár mindkét fenntartó a gimnáziumi vonalat szeretne volna továbbéltetni, de az előkelőbb iskolatípus fenntartásának költségeit nem tudták volna fedezni, így végül az olcsóbb polgári iskola mellett döntöttek. Arról viszont intézkedett a képviselőtestület, hogy a latin nyelv tanítására a tiszta profilúvá tett polgári iskolában is olyan terjedelemben kell lehetőséget biztosítani, mint bármely gimnáziumban. Nyilvánvaló, hogy a polgári iskolai jelleg megmaradása melletti döntést elsősorban finansziális kényszerből hozták meg a fenntartók, hiszen a korábbi évek statisztikáiból kiderült, hogy a kettős jellegű iskolának csak a gimnáziumi oldala virágzott, a polgári iskolai része csupán vegetált. Az 1881. évi adatok szerint 5 év alatt csupán 2 tanuló

végezte el Szoboszlón a polgári négy osztályát, míg az algimnáziumot több mint 30 diák.

Ugyanilyen különleges hibrid iskolát működtetett Nagyszalonta az 1875/76. tanévtől. Ekkor indult itt is az első gimnáziumi osztállyal egybekapcsolt első polgárista osztály. A kettős jellegű iskola létrejötte itt is a város és az egyház közötti együttműködésnek volt köszönhető. Szalontán az első polgári iskolai osztály növendékei minden tantárgyat együtt tanultak az I. osztályos gimnazistákkal, sőt részben a II. osztályos gimnazistákkal is, mivel ún. „combinált” páros osztályrendszerben folyt a vegyes jellegű iskolában az oktatás. Ez azt jelentette, hogy az I. és a II. osztály együtt tanulta a történelmet, a földrajzot és a vallástant. A tanulók elkülönítésére csak a latin- és az alkotmánytanórákon került sor, hiszen a latinórákon nem voltak jelen a polgáristák, az alkotmánytanórákat pedig a gimnazistáknak nem kellett látogatniuk.

Hogyan jutottak el Arany János szülővárosában ehhez a ritka szervezeti megoldáshoz, a hibrid iskolatípushoz? 1873-ban a nehézségekkel küszködő gimnázium megmentésére két javaslat is született. Szél Kálmán tiszteletes, Arany János özvegy veje azt indítványozta, hogy szüntessék meg a gimnázium V. és VI. osztályát, s a gimnázium alsó négy osztályához négyosztályú polgári iskolát csatoljanak. Gere Ferenc tanár ezzel szemben azt javasolta, hogy a református egyház tartsa meg a gimnázium V. és VI. osztályát, a város pedig „különállóság” hozzon létre egy polgári iskolát. Végül Szél Kálmán indítványa bizonyult megvalósíthatóbbnak, de kezdetben nem volt sikeres a hibrid iskola, feltűnően kevesen voltak a polgári iskolai rész tanulói. A sikertelenség okait az iskola vezetése abban látta, hogy a polgári iskola bázisa igazából a fejlettebb gondolkodású, jólét és műveltség magasabb fokára emelkedett iparos- és kereskedőréteg lett volna, de a hazai vidéki városokban ekkoriban ilyen még nem létezett. Az mezővárosi parasztpolgárság, amely többségében e városok lakosságát alkotta, vagy „túl soknak”, vagy pedig „túl kevésnek” tartotta a polgári iskolát. Egy részük úgy gondolta, hogy a gyermekeinek elég az elemi is, más részük azonban azt az álláspontot képviselte, hogy ha már továbblép a fiúgyermeke az elemi után, akkor csakis gimnáziumban folytassa a tanulmányait. Így kezdetben azt gondolták a kettős jellegű iskola fenntartói, hogy a hibrid iskolatípusért a gimnázium V. és VI. osztályát áldozták fel, de a csekély eredmény nem kárpótolta őket a meghozott áldozatért.

Végül visszaállították a korábban megszüntetett V. és VI. gimnáziumi osztályt 1881-től, de egyelőre megmaradt az iskola kettős jellege. Amikor azonban 1883-ban megjelent a Trefort-féle középiskolai törvény, amely nem engedélyezte a polgári iskolával egybekötött gimnáziumok fenntartását, válaszút elé került a szalontai iskola is. 1884. január 24-én össze is ült az iskolaszék, hogy rendezze az iskola sorsát (és jellegét). Úgy tűnt, Szalontán be kellett látniuk a város vezetőinek és az egyháznak is, hogy a polgári iskolától idegenkedik a lakosság. Katona Mihály tanár kidolgozott az iskola jövőjével kapcsolatban egy terjedelmes emlékiratot, amelyben kifejtette, hogy a szalontai iskolának csak mint gimnáziumnak van létjogosultsága. Így 1885-től fokozatosan átalakult az intézmény, a polgári iskolából csak a kimenő osztályok maradtak meg, új polgáristákat már nem iskoláztak be. A város és a református egyház 1885. április 30-án kötött egymással szerződést tiszta profilú iskola (gimnázium) fenntartására. Az intézet 1884/85-ös tanév végi értesítőjének borítóján még a következő cím szerepelt: A N.-Szalontai polgári iskolával összekötött községileg segélyezett felekezeti jelleg nélküli nagy-gimnázium értesítője az 1884-85-ik tanévről. 1887/88-tól már csak gimnáziumként működött tovább az iskola.

Nevükben tiszta profilú, ám valójában kevert jellegű iskolák a dualizmus kori iskolarendszerben

A hibrid iskolák mellett olyan iskolák is léteztek a korabeli hazai iskolarendszerben, amelyek csak látszólag (névleg) voltak tiszta profilúak, valójában azonban ugyanolyan funkciókeveredés jellemezte őket, mint a kettős jelleget nevükben is vállaló iskolákat. Ilyen volt például a makói polgári fiúiskola, amely az 1881. szept. 1-ig fennállt református algimnáziumból lett átalakítva városi polgári iskolává. A profilváltás kimondásakor a város képviselőtestülete hangsúlyozta, hogy „gimnáziumi jelleggel” ruházta fel az elindított polgári iskolát. A kevert profilról árulkodik már az is, hogy „gymnasiumi irányú városi polgári fiiskolaként” emlegették az 1880/81-es értesítőben a gimnázium romjain létrehozott fiúpolgárit. A polgári iskola első tanévének végén kiadott értesítő borítóján szintén meglehetősen abszurd elnevezéssel illették az iskolát. Az említett értesítő borítólapján ugyanis az alábbi cím állt: *A makói államilag segélyezett és latin tanszékkal összekötött városi polgári fiiskola értesítője az 1881/82. tanévről*. A későbbi tanévek értesítőinek címlapján ugyan már nem szerepelt a „latin tanszékkal összekötött” jelző, de természetesen továbbra is az iskola kulcsfigurája maradt a latintanár. A gimnáziumi jelleg burkolt továbbéltetésének nemcsak a latinoktatás megmaradása jelentette a garanciáját, hanem egy olyan tanár is, aki személyében testesítette meg a rejtett kontinuitást, az oktatási célok változatlanóságát, az iskola profiljának módosulása ellenére is. Molnár Albert (1839-1909) akkor kezdte a tanári pályáját Makón, amikor még létezett a régi református algimnázium. A polgári iskola fennállásának 14 éve alatt is megmaradt az intézményben, sőt 1888-tól igazgatta is, majd az 1895-ben létrehozott főgimnáziumnál folytatta tanári pályafutását. Itt még 13 éven át tanított. Egyébként más pedagógusok személye is összekötő kapocs lehetett a megszűnt polgári iskola és az újonnan létrejött főgimnázium között. „*A makói polgári fiúiskolából négy tanár került át a gimnáziumba, idegenből négy nevelőt – köztük három latin szakost – neveztek ki*” (Tóth, 2006:42).

A makói lakosság az 1890-es évek elejétől egyre erősebben követelte a gimnáziumot, így – némi egyházi és állami segítséggel – 1895-ben megnyílt a községi főgimnázium I-IV. osztálya. 1896-ban községi fenntartásából állami fenntartású intézménnyé vált az iskola. A legelső gimnáziumi év értesítőjének bevezető írása jól tükrözi a vidéki alsó középosztály negatív viszonyulását a polgári iskolához, másról sem szól ez a bevezetés, mint a polgári iskola lebecsüléséről, megvetéséről. Érdekes illusztrációként néhány jellemző mondatot idézni ebből a bicskanyitogatóan pökhendi hangnemű írásból. „*A százados emlékek hatása alatt – kezdi a cikkíró – e hosszú tizennégy év sem némithatta el a vágyat, hogy a polgári fiúiskola helyett, melynek létjogosultsága is annyira vitás, intelligens eleméhez méltó középiskolát kapjon városunk. A vágy élt, terjedt; a ki azonban formát adott neki, az megyénk lelkes főpapja, Dessewffy Sándor püspök volt. Hivatalba lépésekor mutatott rá tisztelgői előtt a város nagy hiányára, hogy főgymnasiuma, egy olyan intézménye nincsen, mely kulturális fejlődésének alapja, biztosítéka legyen. Szavainak hatása alatt az iskolaszék 176/1891. sz. feliratot intéz Csanádmegye közigazgatási bizottságához, ez a törvényhatósághoz, a melyben a bizonyítékok hosszú sorával fejt ki a polgári iskola elégtelen voltát. Nem felel meg ez az intézet – mondja – rendeltetésének, mert a pályát, melyre előkészít, alig keresi valaki tanulói közül; nem ad befejezett képzettséget; végzett növendékei erre-arra kopogtatnak s nehezen jutnak főgymnasiumokra, pedig legtöbbször a szülők (tisztviselők, tanítók nagyszámban)*

megerősítéssel [sic!] fedezik a költségeket; nincs vonzó ereje az idegen ajkúakra, kik pedig hajdan a ref. gymnasiumot szaporán látogatták Torontából és Temesből; s nem elégítheti ki egyáltalán [sic!] Makó város intelligenciájának igényeit és nem Csanádmegye 130.000 módos polgárát” ([Tóth], 1896:6).

A makói eset jó példa arra, hogy 14 év alatt sem tudta az iskola vezetése elfogadtatni az új iskolatípust a lakossággal, nem tudta megváltoztatni a polgári iskolával szemben táplált előítéleteket. Vélhetően a református gimnáziumból átvett három tanár sem érezte magát otthon az új intézményben. Csak afféle kényszer szülte megoldást, átmeneti jelleggel működő iskolát láthattak benne. Azok az új kollégák, akik polgári iskolára képesített tanerőként álltak szolgálatba az iskolában, erőtlennek bizonyultak arra, hogy a régi gárdával szemben megerősítsék a polgári iskola presztízsét. Helyette inkább nekik kellett idomulni a gimnáziumi jellegűvé átlényegített iskola önkényesen átforgált céljaihoz. Ez alatt a 14 év alatt valójában csak névleg volt polgári iskola a makói intézmény, voltaképpen egy se hús, se hal, köztes jellegű iskola lett belőle, amely sem polgáriként, sem gimnáziumként nem teljesítette a feladatát.

Ugyancsak vegyes jellegű intézmény volt egy ideig a tordai polgári iskola is. Erdélynek ebben a festői kisvárosában 1854-től ötosztályos gimnázium működött, amelyet az unitáriusok tartottak fenn. 1878 őszén az állam és az unitárius egyház szerződést kötött egymással, amelynek értelmében az intézet polgári fiúiskolává alakult át. A szerződést eredetileg 20 évre kötötték meg, majd 1898-ban 5 évre meghosszabbították, s 1903-ban még további két évre kiterjesztették az érvényét. Az unitárius egyház fenntartotta magának azt a jogot (a szerződés VII. pontja értelmében), hogy a polgári iskola öt osztályában a klasszikus nyelveket (tehát nemcsak a latint, hanem a görögöt is) az önként ajánlkozó növendékeknek saját költségén és a gimnáziumi tanterv által megszabott részletességgel tanítja. A szerződés azt is a kikötést is tartalmazta, hogy a polgári iskola igazgatója csak unitárius vallású tanár lehet, aki az államnak és az egyháznak is egyaránt felelősséggel tartozik. A szerződés által létrehozott felemás helyzettel később egyik szerződő fél sem volt megelégedve. Az intézet elnevezése „állami polgári fiúiskola” lett, de csak címe és jellege módosult, lényegét és szellemét változatlanul megőrizte: a 27 éves szerződés ideje alatt is inkább gimnáziumként működött, csak nevében volt polgári iskola. A vegyes jellegű iskola azonban nem elégítette ki a város művelt lakosságának igényét, amelynek hangadói gimnáziumra vágytak. Ugyanakkor az állami tanfelügyelet is elégedetlen volt az iskolával, mert az állami fenntartású intézményként is úgy működött, mintha egyházi tulajdonban lett volna. Milyen problémákat észleltek a valóságban gimnáziumot pótló polgári iskolában? Ezeket a következőképpen összegezte Gál Kelemen: *„A bajok: a várakozásnak nem felel meg, a tanítás eredménye sok kívánni valót hagy fenn; a szülők idegenkednek tőle, a hasonló célú polgári iskolák mellett messze elmarad. A helyiség célszerűtlen, a bennlakás intézménye nem felel meg az egészségügyi követelményeknek. [...] A tanárok között nincs egyetértés. Az igazgató csak unitárius lehet, más vallású elől el van zárva a haladás útja”* (Gál, 1936:275). A tanfelügyelő kifogásolta a tanulók legációba küldését, a vallásos ének tanítását és a tanulók temetéseken való közreműködését. 1904-ben már látszott, hogy az állam nem akarja többé megújítani a szerződést az unitárius egyházzal. Lépní kívánt az egyház is, ezért 1905. június 18-án a rendkívüli főtanács kimondta az unitárius algimnázium visszaállítását I. és II. osztállyal. 1905. november 12-én meg is nyílt újra ünnepélyes keretek között az unitárius gimnázium, amely azonban igen rövid ideig maradt az egyház kezében. Az 1907-es csókfalvi zsinat már előterjesztést tett az intézmény megszüntetésére, majd

1908-ban úgy oldódott meg az iskola helyzete, hogy az állam vette át a fenntartását, s az új fenntartó megkezdte az iskola főgimnáziummá fejlesztését is.

E két példa mellett természetesen lehetne még további iskolákat is említeni, amelyek hosszabb-rövidebb ideig vegyes funkciójú oktatási intézményként működtek.

Kitekintés a polgári iskola fejlődésére a későbbi évtizedekben

Írásunkban a dualizmus kori hazai iskolarendszer egyik anomáliájára kívántunk rámutatni, az egyik iskolatípus funkciótorzulására, amelynek során – eltérve eredeti céljaitól – egy másik (nagyobb presztízsű) iskolatípus jellegét öltötte magára. Ennek megoldására kétféle mód is kínálkozott, egyrészt a hibrid iskolatípus (félíg gimnázium, félíg polgári iskola) kísérletének formájában, amely az 1883-as középiskolai törvény után már nem folytatódhatott, másrészt a névleg átalakult, ám céljaikban változatlanul gimnáziumi működést megvalósító intézetek formájában. A XIX. század végére már világosan megmutatkozott az utóbbi intézetek működésképtelensége, mivel kétféle igényt egyszerre nem tudtak kielégíteni. Az oktatásirányítás pártolta a polgári iskolákat, igyekezett népszerűsíteni ezt az iskolatípust a vidéki lakosság körében. Ahogy az az 1884/85-ös tanévről írt miniszteri jelentés bevezetőjéből is kiderül, ugyanakkor tisztában volt a minisztérium is azzal, hogy az elmaradottabb hazai városok lakossága nem látja be ennek az iskolatípusnak az előnyeit. Ezt így fogalmazta meg az említett jelentés: *„Igaz, hogy a reáliskolákat vagy a polgári iskolákat még mindig nem kedveli a kisebb városok közönsége, mert a megszokottság, ez a hatalmas erő, a gymnasiumokhoz vonzza őket, s mert a reáliskolák és polgári iskolák hatása még nem szembeötlő. Az újítás mindig nehezen tör utat magának, de a kezdetet meg kell tenni, ha csekély eredménnyel is, mert később megint csak ott volnánk a kezdetnél az ő csekély eredményével; ezen tehát túl kell esni”* (Alexander, 1886:433).

Gööz József egyik tanulmányában azt a nézetét kockáztatta meg, hogy talán túl korán tűnt fel a polgári iskola a magyar iskolarendszerben. Még nem volt rá kellőképpen érett a társadalom. Ez vélhetően valóban így volt: a polgári iskola első harminc évének tévűjtjai, funkciótévesztései legalábbis erre utalnak. Ezért javasolja a pedagógus szakíró az egyes középfokú iskolatípusok funkcióinak markánsabb elválasztását. *„Általános elvül kellene kimondani – írta Gööz –, hogy a gyakorlati és elméleti irányú középiskolák választófallal minél élesebben különíttessenek el egymástól”* (Gööz, 1896:107). Valójában leginkább az járult hozzá a polgári iskolák profiljának tisztulásához, hogy a millenium utáni években, majd a XX. század első két évtizedében egyre több kisvárosban jött létre gimnázium, így nem volt már szükség arra, hogy ezeken a helyeken a polgári iskola gimnáziumpótlóként működjön. Jó példa az említett jelenségre Cegléd városa, ahol 1864 és 1869 között református algimnázium állt fenn, majd ennek bezárása után, 1869-től polgári iskola működött a városban. A ceglédieknek sikerült 1899-re kiharcolniuk, hogy gimnáziumot kapjanak, s az állami főgimnázium létrejötte után három évvel, 1902-ben meg is szűnt egy időre a polgári iskola. 1918-ban aztán újra megnyitotta a város a polgári fiúiskolát, de ekkora már más rétegek gyermekei áramlottak a polgáriba, leginkább azoknak a szülőknek a fiai tanultak ott, akiknek a dualizmus idején még lehetőségük és igényük sem volt az elemi iskolainál magasabb végzettségre.

A polgári iskolának igazából még harminc év sem volt elég arra, hogy kellőképpen megszilárduljon a pozíciója a hazai iskolarendszerben. 1897-ben a Budapesti Szemlében két olyan cikk is megjelent, amely ennek az iskolatípusnak a

megszüntetését, felszámolását javasolta. Az egyik cikkíró, Csorba Ferenc, úgy vélte, hogy a reáliskola tudná átvenni a polgári iskola funkcióit, feladatkörét, a másik szerző, a pedagóguskörökben jól ismert Waldapfel János pedig a hazánkban agonizáló (s végképp nem sikeres) felső népiskolára bízta volna a polgári iskola addigi munkáját. Az egyik tehát az iskolarendszerben „felfelé” toltta volna a polgári által ellátott szerepkört, a másik pedig „lefelé” nézett, amikor át akarta testálni egy másik iskolatípusra a polgári iskola küldetését.

Az iskolatípus ingatag helyzetét mutatja az is, hogy egyes helyeken kísérletek történtek arra, hogy ebből az általánosan művelő iskolából szakiskolát csináljanak, így próbálták jobban elfogadtatni az alsó középosztállyal. 1884-ben például rendelet tette lehetővé, hogy a fiúpolgári iskolákhoz egy VII. osztályt, egy egyéves „középkereskedelmi” tanfolyamot csatoljanak, de akik ezt elvégezni kívánták, azoknak már az V-VI. osztályban is kellett kereskedelmi szaktárgyakat tanulniuk. Amikor azonban 1895-ben létrejött a felsőkereskedelmi iskola, ez a kísérlet is elveszítette a tanulói bázisát és egyben az értelmét is. Korábban Trefort azzal kísérletezett, hogy ipari tanműhelyeket kapcsolt egyes polgári iskolákhoz (a polgári iskolai tanítóképzésben is ekkor szervezték meg az ipari szakcsoportot), de nem volt ennek a próbálkozásnak sem túl nagy felszívó ereje. Orosházán és Békéscsabán mezőgazdasági irányúvá bővítettek egy-egy polgári iskolát, így szerettek volna hétéosztályos kísérleti iskolát biztosítani a gazdafiak, a módosabb parasztok gyermekei számára, nem elvonva őket a fizikai munkától.

A polgári iskola helyzetének és feladatának valódi rendezésére, újraértelmezésére csak a XX. század 20-as éveiben került sor. Ekkor került igazán a helyére ez a sokáig támadott, félreértett, átfazonírozni kívánt, lenézett iskolatípus. Klebelsberg Kuno új magyarázatot kapcsolt az iskolatípus nevéhez is: nem azért polgári iskola, mert a polgárság (helyesebben: a kispolgári réteg) iskolája lenne, hanem azért, mert állampolgári nevelést kíván adni, olyan műveltséggel ruházza fel diákjait, amelyre egy tudományos pályára nem törekvő, művelt magyar állampolgárnak szüksége van. Klebelsberg egyébként három alapvető funkciót tulajdonított a polgári iskolának. Először is a megállapítása szerint ez egy olyan iskolafajta, amely nem áll meg a népiskolában nyújtott műveltségnél, hanem bővíti, továbbépíti azt. Másrészt úgy gondolta, hogy ez az iskolatípus alapéptípmény, egyfajta „alsó tagozat” a középfokú szakiskolák számára. Harmadrészt arra hívta fel a figyelmet, hogy nálunk a polgári iskolák pótolják a népiskolának azt a felső két osztályát, amelyek ekkor már Ausztriában és Németországban megvoltak.

Az 1920-as évekre jutott el a polgári iskola odáig, hogy már fel merete vállalni az eredeti gyökereit, már nem kívánta eljátszani az elnyomott kisebb testvér, a szegény rokon szerepét a középiskolák mellett, helyette a korábban megtagadott népoktatásüggyel kapcsolta össze magát. Jó példa erre annak a beszédnek a következő mondata, amellyel Havas István 1925-ben a Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület közgyűlését megnyitotta: *„Mi, az iskola, nem a kiváltságos rendtől dédelgetett gimnáziumból sarjadtunk ki, hanem a nemzeti hamupipőke sorsát élő népoktatás a mi természetes anyánk; mi a fölé épültünk, azt terjesztjük ki oly mértékben, ahogy a nemzet dolgozó rétegei művelődnek és kívánják a műveltséget”* (Havas, 1926:251-252).

A 2018-as évben emlékezünk meg a polgári iskola megszületésének 150. évfordulójáról, s egyben ekkor lesz a 70. évfordulója annak, hogy végleg eltűnt a hazai iskolarendszerből. Írásommal ennek a két kerek évfordulónak a megemlékezői között kívánok szerényen helyet foglalni, bízva abban, hogy még sok tanulmány napvilágot

lát majd a hazai oktatástörténetnek erről a sok vitát kiváltó, ma sem teljesen tisztázott jelentőségű iskolatípusáról.

Irodalomjegyzék

- Alexander Bernát (1886). Középiszkolai oktatásunk 1884/85-ben. *Országos Középiszkolai Tanáregyesületi Közlöny*, 19 (7), 428-437.
- Csengery Antal (1880). *A magyar közoktatás és közmívelődés némely főbb kérdéseiről*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Csorba Ferenc (1897). Középiszkolásunk gyökeres javításáról. *Budapesti Szemle*, 25 (241), 46-68.
- Gál Kelemen (1936). *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora. Háromnegyedszázad az unitárius egyház történetéből*. Cluj: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.
- Gööz József (1896). Polgári fiú-iskoláink reformja. *Magyar Paedagogia*, 5 (2), 88-111.
- Havas István (1926). Megnyitó. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 30 (6), 251-252.
- Juhász Imre (1989). A hajdúszoboszlói középfokú oktatás története 1867-1980 között. In Gazdag István (szerk.), *400 év Hajdúszoboszló neveléstörténetéből* (pp. 169-226). Hajdúszoboszló: Hajdúszoboszlói Városi Tanács VB. Művelődési-, Egészségügyi-, Ifjúsági és Sport Osztálya.
- Kovács János (1896). *A felső nép- és polgári iskolai oktatás*. Budapest: Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai).
- Loczka Alajos (1999). A polgári iskola sírhantjára. In Lányi Katalin (szerk.), *Emlékkönyv Gyulai Ágost jubileumára. Esszégyűjtemény 1946-ból* (pp. 140-143). Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Simon Gyula (1979). *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tóth Ferenc (2006). „Az otthonom pedig hát ott, Makón van”. *József Attila makói évei*. Szeged: Bába.
- [Tóth Sándor] (1896). Adatok az intézet történetéhez. In Tóth Sándor (szerk.), *A makói m. kir. állami főgymnasium 1895-96. évi I. Értesítője* (pp. 5-37). Szeged: Bába Sándor Könyv- és Könyvnyomó Műintézete.
- Waldapfel János (1897). Középiszkolásunk szervezetének reformja: megjegyzések Csorba Ferencz cikkére: [Jogi oktatásunk javításáról (Budapesti Szemle, 1896. februáriusi (230) sz. 249. l.) és Középiszkolásunk gyökeres javításáról. (Budapesti Szemle, 1897. januáriusi 241. sz. 46. l.): 2. és utolsó közlemény. *Budapesti Szemle*, 25 (243), 388-411.

Iskolai értesítők

- A H-Szoboszlói polgári iskolával kapcsolt gymnasium első évi Értesítője az 1876/7-ik tanév végén
- A H-Szoboszlói polgári iskolával kapcsolt algymnasium ötödik évi Értesítője az 1880/1-ik tanév végén
- A makói református nyilvános gymnasium Értesítője az 1880-81. tanévről
- A makói államilag segélyezett és latin tanszékkal összekötött városi polgári fiiskola Értesítője az 1881-82-iki tanévről
- A makói államilag segélyezett városi polgári fiiskola Értesítője az 1882-83-iki tanévről
- A N.-Szalontai polgári iskolával összekötött községileg segélyezett felekezeti jelleg nélküli nagy-gimnázium Értesítője az 1884-85-ik tanévről